

תשקיעו בעצמכם! ביקורת ספר

מאת סא"ל איתי חימיניס

פורסם לראשונה בפברואר 2021

תוכן

- 1.....תשקיעו בעצמכם! ביקורת ספר
- 2.....מעין הקדמה
- 2.....הקדמה של ממש
- 2.....מבנה הספר ותכניו
- 4.....משרת הקבע כמשקיע – על צה"ל בעידן הניו־ליברלי
- 5.....רשימת מקורות:

"The Hegemony of finance compels a new orientation for everyone and everything"

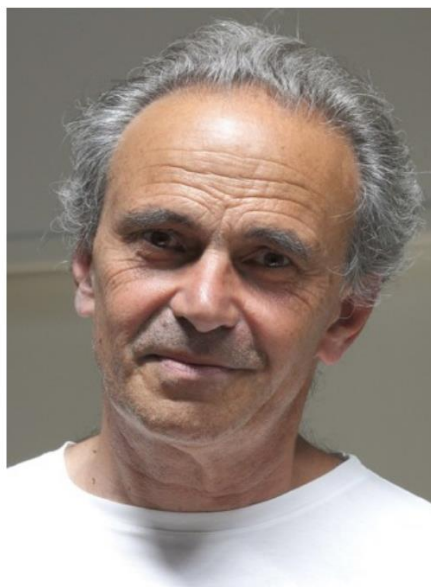
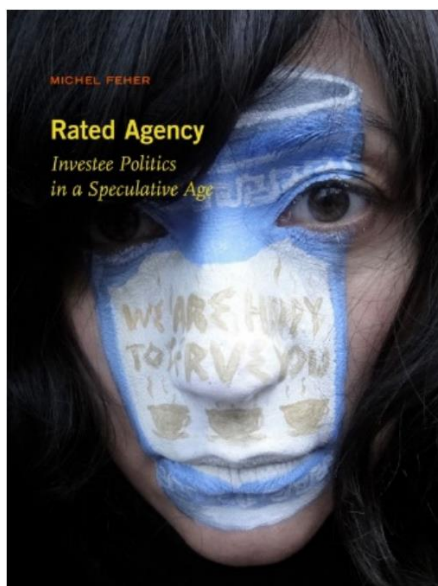
מעין הקדמה

תודה על כך שהחלטתם להשקיע מזמנכם בקריאת ביקורת הספרות הזו. אני מקווה שלאחר שתשלימו את קריאתה, תוכלו לספר על כך לאחרים באופן שיתרום לערככם בעיניהם. עם זאת, ראו הוזהרתם! קיים סיכון לא מבוטל שהפנמה של תכני המאמר תגרום לכם לערער מחדש על ערככם העצמי ועל ערכם של אחרים בעיניכם, לא בהכרח באופן שיטיב עימם או עם עצמכם. על כן, קריאת המאמר היא על אחריותו הבלעדית של הקורא!

הקדמה של ממש

ספר משנת 2018 של הפילוסוף הבלגי, מישל פר [1], *Rated Agency*, עוסק בהשפעת תופעת הפיננסליזציה (Financialization) על חיינו [2].

הספר *Rated Agency* נגיש מאוד, מעט טרחני, מעמיק ומרחיב אופקים. פר הינו מההוגים הבולטים אשר עוסק בשנים האחרונות בהשלכות הרחבות הנובעות מהעידן הניו־ליברלי [3]. האידיאולוגיה הניו־ליברלית מציבה במרכז החיים האנושיים את הסדר של השוק (Market order), כמנגנון מסדר לא רק של פעולות עסקיות, אלא של כל היבט בחייו של הפרט (מחינוך ובריאות ועד ליחסים אינטימיים).

תמונה של מישל פר (מימין). העטיפה הקדמית של הספר (משמאל)

מאמר זה לא רק יציע סקירה וביקורת על הספר, אלא גם יעשה בו שימוש לצורך דיון בשאלות העולות בגיליון זה של "בין הקטבים". הספר מציע מסגרת פרשנית חדשה ומרעננת לאתגרים המתמשכים שעיימם מתמודד צה"ל בניסיון לשמר בשורותיו את הטובים ואת הטובות ביותר.

מבנה הספר ותכניו

הספר מתאר בהרחבה כיצד אחת מהתופעות המרכזיות של העידן הניו־ליברלי – הפיננסליזציה – מהווה גורם מעצב מרכזי של כלל תחומי החיים, לרבות אלה שבהם עוסק גיליון זה. על פי פר, העידן הניו־ליברלי וההגמוניה של הכלכלה הפיננסית הפכו את הפרט – לרבות המשרת בצה"ל – למשקיע (Investee) ולהון אנושי [4] בעיני עצמו ובעיני אחרים. קרי, הפרט עוסק, בראש ובראשונה, בהערכה העצמית שלו ובהעצמת הערך שלו עצמו. הפרט נדרש להעריך את עצמו ללא הרף ולהקנות לעצמו ערך ללא הרף או לכל הפחות למנוע את שחיקת הערך שלו.

לנוכח כישלונות העבר של רעיונות מתחרים הן משמאל (סוציאליזם) והן מימין (שמרנות), מציע פר לאמץ, גם אם בלית ברירה, את ההגמוניה של הפיננסים בחיינו ולעשות בה שימוש בהתאם

לצרכינו. המאבק בהשלכות הלא רצויות של ההיגיון הפיננסי בחיינו [5] צריך להתבצע תוך מניפולציה של צורות ההערכה העצמית ושל מסגרות השיח הקיימות. במילים אחרות, פר מציע לנו לא לנסות ולהילחם בהיגיון הפיננסי בחיינו מבחוץ, אלא לאמץ את השיח ואת הפרקטיקות שהוא מתווה לנו, לנסות לרתום אותן לטובתנו, לצקת בהן תוכן משמעותי חדש ולעשות בהן שימושים לא צפויים. פר מזכיר לנו בהקשר זה את הניתוח של מישל פוקו ביחס לפמיניזם:

"במשך זמן רב ניסו לכבול את הנשים למין שלהן. במשך מאות שנים נאמר להן "אינכן אלא מינכן". והמין הזה, כך הוסיפו הרופאים, שביר מטבעו, כמעט תמיד חולה, ותמיד גורם לחולי... אבל התנועה הפמיניסטית השיבה בהתרסה. האם הטבע הוא המכתיב את היותנו מין? אם כן, הבה ונהיה המין הזה, אבל בסינגולריות שלו, במובהקות שלו שאיננה ניתנת לרדוקציה. הבה נישא בהשלכות ונמציא לעצמנו מחדש קיום פוליטי, כלכלי ותרבותי משלנו [6]."

במאמר שקדם בכמה שנים לפרסום הספר, מסביר פר, כי אפשר למשול בפרטים הללו או לכל הפחות להשפיע על האופן שבו הם מעריכים את הערך העצמי של עצמם על ידי הסטתם לאימוץ דרכי התנהלות חדשות שנתפסות כתורמות לשיפור הערך העצמי שלהם ולהביאם לקבל על עצמם מודלים של הערכה עצמית שמשנים את סדרי העדיפויות שלהם ומשפיעים על בחירותיהם.

ספרו של פר מקיף את כל תחומי החיים שעליהם משפיעה הפיננסליזציה. הקדמת הספר עוסקת בסקירה היסטורית המתארת מדוע הפכו הפיננסים לכוח כה משמעותי בחיינו. הפרקים הבאים בספר עוסקים בהיבטים שונים של השפעת הפיננסליזציה – על תפקודן של ממשלות אשר נדרשות להכפיף את רווחת אזרחיהן ומדדים מסורתיים, כגון "התוצר הלאומי הגולמי", לתכתיבי דירוגי חברות האשראי ושווקי אגרות חוב (פרק ראשון); על מנהלי חברות שמבינים שהצלחתם תתבטא בריצוי בעלי המניות שלהם, כמו גם בהערכות ובציפיות השווקים ופחות בתוצאות בפועל של חברותיהם (פרק שני [7]); (ולבסוף, על הפרט, הנדרש להתמקד פחות בהכנסותיו המיידיות מעבודה ויותר בצבירת הון ובקבלה מתמשכת של הערכה על יכולותיו, על כישוריו, על דימויו ועל מעמדו (פרק שלישי). פר אף מרחיב את התזה שלו לרמה הגלובלית וטוען, כי יש להבין, למשל, את התופעה חוצת-הגבולות של פופולרים כהצלחה של מנהיגים למסגר מאפייני זהות לאומית (צבע עור, שפה, מורשת היסטורית) כנכסים בעלי ערך (valuable assets).

בדומה לספרים נוספים אשר עוסקים בשאלת מקורותיו של הרעיון הניו-ליברלי, מציג פר גנאלוגיה הכורכת את עלייתו עם המשברים הכלכליים-חברתיים של העשורים הקודמים, פגמי מדינת הרווחה במאה ה-21 ודעיכתן של פרדיגמות כלכליות מתחרות, כגון קיינסיניזם [8] (Keynesianism) וזאת ועוד, הניו-ליברליזם ביקש לשנות את אופיו של הפרט ואת האופן שבו הוא תופס את עצמו ואת יחסיו עם החברה ועם המדינה. הרפורמות נועדו להפוך את הפרט ליזם החותר ללא לאות למקסם את רווחיו, הנכון להסתכן, ליזום וליצור. מאפיינים אלה של הפרט היו אמורים לתרום לא רק לפרט, אלא לחברה בכללותה כזאת אשר תהנה מרווחה כלכלית, מקדמה טכנולוגית ומיציבות חברתית. על מנת להפוך את הפרט ליזם, עודדו הרפורמות בעלות פרטית על בתים, העברת אחריות על זכויות פנסיוניות ובריאותיות מהסכמים קיבוציים לפרט ולשיקולו האישי, העברות של כספים ישירות לנזקקים במקום השקעה ציבורית בתשתיות, בחינוך או בשירותים ציבוריים אחרים המיועדים לשכבות חלשות, ומס הכנסה שיעודד יציאה לעבודה ולא אבטלה. משעה שהפרט יהיה בעל חובות, כגון משכנתא, ביטוחים, פנסיות, והוצאות אשראי שוטפות, יהפוך הפרט למי ששוואף בכל עת להגדיל את סל המשאבים העומד לרשותו לצורך עמידה במחויבותו וימנע מצעדים שיגדילו אותם או מתמיכה בקווי מדיניות שיובילו לכך (הגדלת הוצאות ציבוריות או מיסים). על הפרט מוטלת האחריות לנהל את חייו כמו עסק רווחי. מבקשי עבודה צריכים להפוך את עצמם ליותר בעלי ערך, בין אם באמצעות הצגת כישורים שוויוניים ערך או רשת קשרים חברתית או למצער, להפגין זמינות מוחלטת וגמישות. התלות הגוברת בהלוואות אינה תוצר לוואי לא רצוי של הרפורמות, אלא ביטוי מכוון של העברת האחריות על הפרט מתלות בממשלה לסובסידיות או לשירותים ציבוריים. כעת מצופה מהפרט ללוות כדי לרכוש את מה שפעם הממשלה העניקה לו [9]. מצב העניינים החדש שנוצר הוא קיומה של מדינת רווחה פיננסית ברוח גישת "הדרך השלישית" [10]. בשונה מהמודל הקודם של מדינת הרווחה, מוסדות המדינה רואים את עצמם אחראים על רווחת הפרט באמצעות העצמתו

והעמקת מסוגלותו התעסוקתית והפיננסית. מבחינה זאת, הטענה הנפוצה לפיה בעידן הניו ליברלי המדינה ממלאת תפקיד קטן מאשר בעבר, הינה שגויה, שכן המדינה ממלאת תפקיד אחר ומרכזי המותאם לצורכי הסדר של השוק.

משרת הקבע כמשקיע – על צה"ל בעידן הניו ליברלי

האתגרים שעומדים בפני צה"ל קשורים בעבודות לחיי החברה והפרט. צה"ל כ"צבא העם" מושפע באופן ישיר מהשינויים באופי הפרט ובהתנהגותו כפי שתואר קודם לכן. לכן, תרומתו של פר לגיליון זה של "בין הקטבים" היא בכך שהוא מחייב את הקורא לבחון מחדש את הבנות לגבי מקורות והשפעות המגמות והדפוסים הקיימים בתחום הפרט בצה"ל.

אין צורך לשאול 'האם', אלא 'כיצד' שינוי לרעה הרפורמות הניו ליברליות את ערכם של משרתי הקבע בישראל? האם בעיני הציבור הרחב קצין נהנה מהערכה ציבורית גדולה יותר מאשר עובד חברת היי-טק? האם קצינים וקצינות יכולים להרגיש גאווה בלבישת המדים מחוץ לשעות העבודה? בחינה של כתבות שפורסמו בשנים האחרונות בעיתונים "דה-מרקר" ו"כלכליסט" [11] מציבה את משרתי הקבע כחלק מקבוצות עובדים נוספות במגזר הציבורי (מעובדי משרדי ממשלה ועד לאיגודי עובדים) המואשמים בכך שהם מקריבים את האינטרסים הכלכליים חברתיים של הציבור לטובתם האישית; שהם אינם חושפים את עצמם לתחרות, באופן שמעודד בינוניות; ושהם זוכים לשכר ולהטבות לא מוצדקות ביחס לתרומתם בפועל וביחס למקביליהם מחוץ לצבא. משרת הקבע, גם הציני ביותר, יתקשה להתמודד עם השפעת טענות אלה על ערכו העצמי, המציגות אותו הלכה למעשה כבעל פריווילגיות, טפיל ופריזט. זאת ועוד, האם ניתן לטעון שבמהלך השנים אימץ צה"ל בעצמו גישה ניו ליברלית ברוח "הדרך השלישית"? מחד גיסא, צה"ל מעודד את פיתוח ההון האנושי של משרתיו (למשל, באמצעות עידוד לימודים אקדמאיים) [12] ומאידך גיסא, מאפשר להם אשראי זול יותר (בעיקר באמצעות מועדון "חבר"). בה בעת, הוא שינה את מודל התעסוקה של משרתי הקבע - מפנסיות תקציביות, לצוברות, קרי כאלה התלויות יותר במשרת עצמו, ויחד עם זאת הגדיל את מספר "שערי היציאה" משירות ובכך ערער את תחושת הביטחון התעסוקתי אשר הייתה בעבר מגולמת בשירות הקבע בצה"ל.

חוסר היציבות התעסוקתית המאפיין את העידן הניו ליברלי חדר לצבא לא רק בדמות השינויים שחלו בפנסיות ובמסלולי הקידום, אלא גם בכך שמעודדים את הפרט לגוון את מסלול השירות. התנסות הפרט במגוון רחב של תפקידים מקצועיים בתוך ומחוץ לחיל שאליה התגייס בראשית דרכו, אמורה להעניק לו סל כלים מקצועי עשיר יותר ובכך, גם במשתמע, להגדיל את ערכו בעיני המערכת הצבאית. רצוי לשאול האם וכיצד משפיע הדבר על מחויבות הפרט לארגון, אם הוא נדרש דה פקטו להחליף מסגרת פיקודית, מקצועית וחברתית מדי כמה שנים? מה מחויבות הארגון לפרטים שמצויים בשורותיו לתקופה מוגבלת? האם הגיון המקצועי בשירות הפך לבעל מהות אינסטרומנטלית ותועלתנית גרידא, קרי נבחנת בעיקר באופן שבו היא תורמת לקידום הפרט בסולם הדרגות של צה"ל. זאת ועוד, אימוצם של מדדים כמותיים ושיטות הערכה נוספות לצורך בחינת תפקודם של משרתי הקבע, עשוי לקשור בעיני הפרט את ערכו בארגון בעיקר לתגמולים, כגון תמריצים, דירוגי מצטיינים, קידום ו"בונוסים". אם כך, מה תהיה המשמעות בנסיבות שבהן לא יוכל הפרט להמשיך ולזכות באותם תגמולים? האם מבחינת הפרט תהיה המשמעות כי עליו להעריך את עצמו פחות מאשר בעבר? במילים אחרות, משום שהפרט בוחר את ערכו העצמי בצה"ל באמצעות שאלת קידומו, אי קידומו עלול לפגוע מאוד בתחושת הערך העצמי שלו ובביטחונו העצמי. נוסף על כך, בהתאם לאתוס המריטוקרטי ניו ליברלי של מציאות אינדיווידואליסטית, המצוינים ממשרתי הקבע אמורים להיות מתוגמלים, לכאורה, באופן שלא רק יעודד מחויבות ומקצוענות אלא גם נכונות גדולה מבעבר להסתכן (יצירתיות, נכונות להביע ביקורת) ולהסכים לתנאי שירות קשים. עם זאת, בעבור משרתי קבע רבים לא קיימת סיבתיות ברורה בין מחויבותם ומקצועיותם לתגמול באופן שמאלצם לאמץ את המצב של המשקיע. כלומר, הפרט יעדיף לעסוק בשאלה מה כן יעלה את ערכו בעיני מפקדיו ובהתאם לכך גם בעיני עצמו, על חשבון עיסוק בפעילות יצרנית ומועילה [13].

הניסיון לחזק את המסוגלות התעסוקתית של אנשי הקבע לקראת יציאתם לגמלאות עלולה להתברר כפוגעת באופן פרדוקסלי בערכם העצמי של משרתי הקבע. שכן, במתן דגש גדול יותר מאשר בעבר ליכולתו של משרת הקבע למצוא תעסוקה מחוץ לשורות הצבא, מגולמת

האמירה כי הידע, היכולות והניסיון שרכשו בזמן שירותם הצבאי אינם בעלי ערך בפני עצמם אלא יהיה להם ערך תעסוקתי מחוץ לשורות הצבא. לבסוף, העיסוק הבלתי פוסק בהערכה עצמית ובהערכה מצד אחרים, עלול לגרום לפרט לגלות גישה צינית כלפי פעילויות חוץ-צבאיות, כגון כינוסים חברתיים או פעילות למען הקהילה, אשר גם הן נבחנות כחלק מביניית ההערכה של הפרט, קרי האופן שבו היא מתורגמת או עשויה להיות מתורגמת לקידומו בצבא או לכל הפחות לשיפור בדימויו בעיני מפקדיו. המשרת מבין כי גורלו התעסוקתי – קידומו בדרגות – נעשה תלוי יותר ויותר במארג הקשרים שיצר, ההון החברתי שלו המתבסס על הערכתו בעיני אחרים, ופחות בסט יכולותיו המקצועיות. כלומר, ההערכה שהוא זוכה לה מאחרים היא שתמשיר להוות את המחולל המרכזי להון העצמי שלו. כמשקיע בהון העצמי של עצמו, נדרש הפרט בצה"ל להשקיע את זמנו בפיתוח ובשיווק ערכו, בשיווק עצמי. מכאן שבניגוד לרצונם של ההוגים הניו-ליברלים שגרסו כי הפרט ישען על עצמו, על יכולותיו ועל כישוריו, כדי לשגשג, הרי שעתה נדרש הפרט להיות תלוי בראש ובראשונה בהערכה שלה הוא זוכה מצד אחרים ובמקרה הצבאי, מצד מפקדיו.

אימוץ גישתו של פר מצריך קריאת תיגר על שורת תפיסות הרווחות ביחס לשימור אנשי הקבע – תפיסה לפיה איש הקבע מעוניין בקריירה ארוכת טווח, יציבה עם אפשרויות קידום, זכויות והטבות (ביטוחים, פנסיה וכדומה); תפיסה לפיה יש לאפשר לפרט חופש פעולה גדול יותר, לעודד יזמות ומימוש מקצועי בין השאר באמצעות השטחת היררכיות ארגוניות, שקיפות בתהליכי קבלת החלטות וצמצום מכשולים בירוקרטיים; תפיסה שיש ל"עזור לאיש הקבע לעזור לעצמו" באמצעות עידוד השכלה אקדמאית, הכשרה מקצועית ושיפור "סל הכלים" שבדידו לקבל החלטות מושכלות יותר לגבי עתידו האישי והמקצועי; תפיסה לפיה משרתי הקבע הינם חלק ממאמץ ההגנה על העם היהודי ועל מדינת ישראל ועל כן, עליהם להיות נכונים לקבל עצמם משימות או תנאי עבודה שונים מאלה הנהוגים מחוץ לצה"ל; ולבסוף, התפיסה כי הפרט יכול וצריך לפעול באופן החורג הן ממבנים ארגוניים מסורתיים (קהילות מקצועיות, פורום מפקדים, צוותי משימה וכדומה) והן מנורמות עבודה "מיושנות" (כלומר עבודה שלא במסגרת שעות יומי עבודה מקובלים, תפקידים ומשימות החורגות מהגדרות תפקיד רשמיות). בעוד שכל התפיסות האלה אינן שגויות או מזיקות בפני עצמן, אך אין בהן יותר כדי לתת מענה לאתגר שימור אנשי הקבע האיכותיים בשירות לאורך זמן. שכן אין בתפיסות אלה כדי לשפר את ערכם העצמי של משרתי הקבע ואת ערכם בעיני אחרים.

בצד הפתרונות, המסקנות מהספר הינן, כי על צה"ל למקד את מאמצי שימור אנשיו בקשירת הערך העצמי לשירות ארוך שנים בצבא. במילים אחרות, על צה"ל מוטלת המשימה הקשה של ביסוסו מחדש של ערך השירות בצבא הקבע כדרך חיים המזוהה על ידי המשרתים בצבא ועל ידי משרתים פוטנציאליים כבעלת תרומה חיובית לערכם העצמי ולהערכתם בעיני החברה. אין המדובר רק במאמץ לשינוי התודעה הציבורית בחברה הישראלית, הכרוך בעיסוק רגיש בנורמות ובערכים, אלא גם בהכרה במרכיבים החומריים הדרושים כיום לפרט המשרת בצבא על מנת שיזהה את עצמו כבעל ערך ויזכה להערכה דומה מצד אחרים[14].

נוסף על כך, במרכזיות האשראי והחוב בעידן הניו-ליברלי עשוי להיות טמון כלי נוסף בידי צה"ל במאמץ לשמר את משרתי הקבע. מכאן נובע כי על הצבא לפעול להגדלת גיוון מוצרי האשראי והיקף האשראי המוצע למשרת הקבע. בעוד שכבר כיום יכולים משרתי הקבע לקבל אשראי בתנאים מועדפים יחסית, המדובר במרכיב מצומצם יחסית מסך ההטבות החומריות המוצעות להם ובוודאי לא המרכזית שבהן. עם זאת, אימוץ ההיגיון הפיננסי מצריך שצה"ל ימקם את האשראי כמרכיב גדול יותר בתגמול החומרי לאנשיו ובאופן שיהיה בעל זיקה ישירה לערכם העצמי ובעיני אחרים. אולי הדוגמה הבולטת לכך היא תחום המשכנתאות לבתים. אם נקבל את ההנחה שבעלות על בית מהווה בעיני הפרט הישראלי עדות לערכו העצמי ותשפר את ערכו בעיני אחרים, אזי שיש כאן ביטוי לתגמול חומרי ההולם את התנאים שהוגדרו קודם לכן – תגמול חומרי שישפר את ערכו של משרת הקבע בעיני עצמו ובעיני אחרים. כמו כן, יש מקום להגדיל את השימוש ב"מענקים" (העברות כספים, כרטיסי "חבר") אשר יעמיקו את תלותו הפיננסית של הפרט במערכת הצבאית ומכאן שיאפשרו את שימורו לאורך זמן.

רשימת מקורות:

- פר, מישל. "הון אנושי". **מפתח**, 3, עמ' 131 (2011).

- Crouch, C. "Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime". *The British Journal of Politics and International Relations*, (2009).
- Feher, Michel. *Rated Agency: Investee Politics in a Speculative Age*. NY: Zone Book (2018)
- Gerald F. Davis & Suntae, Kim, "[Financialization of the Economy](#)", *Annual Review of Sociology* 2015 41:1
- .Giddens, A. (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press

[1] Michel, Feher (2018). *Rated Agency: Investee Politics in a Speculative Age*. NY: Zone Book.

הוצאת הספרים העצמאית שהקים פר (Zone books) בחסות אוניברסיטת MIT פרסמה מאז הקמתה כמה ספרים חשובים בתחום הכלכלה הפוליטית, כגון [Undoing the Demos](#) של וונדי בראון ו- [Family Values](#) של מלינדה קופר.

[2] מה היא פיננסליזציה? פרופ' רוזנהק מסביר כי פיננסליזציה הינה "התרחבותה של הפעילות הפיננסית וההתעצמות הכלכלית של המוסדות הפיננסיים... מרכיב יסודי ומכונן של המשטר הניאו-ליברלי... ככל שיחידים ומשקי בית ברחבי העולם נדרשים לנהל סיכונים כלכליים וחברתיים באמצעות מוצרים ושירותים פיננסיים הנרכשים בשוק – ביטוחים, מכשירי חיסכון מסוגים שונים, אשראי לצריכה – כך סיכויי החיים ותנאי החיים שלהם מושפעים יותר מההתפתחויות לטווח קצר ולטווח ארוך בשווקים הפיננסיים ומהאינטרסים שמעצבים את ההתפתחויות האלה. כלומר, הפיננסליזציה אינה מתחוללת רק ברמה המקרו-מוסדית אלא היא מאפיינת גם את חיי היומיום של כלל האוכלוסייה, שחשופה יותר לאי-הוודאות ולסיכונים שהמערכת הפיננסית מייצרת". זאב רוזנהק (2019). "ההתעוררות הגדולה". **הזמן הזה**, מכון ון-ליר. הטענה על אודות ה"פיננסליזציה" של הכלכלה הינה טענה רווחת ומבוססת בספרות המחקרית. להרחבה בנושא ראו למשל-

Gerald F. Davis & Suntae, Kim, "[Financialization of the Economy](#)", *Annual Review of Sociology* 2015 41:1, 203-221

[3] קיימות הגדרות רבות ומגוונות של המושג ניו-ליברליזם המשקפות חילוקי דעות משמעותיים בין גישות שונות בספרות המחקרית העוסקת בנושא בעשורים האחרונים. מבין ההגדרות הקיימות קיימת ההגדרה שמציע פרופ' מנחם מאוטנר: "הניו-ליברליזם הוא אידיאולוגיה פוליטית כלכלית-חברתית שבמרכזה האמונה כי הדרך המיטבית לקידום הרווחה האנושית היא יצירת תנאים שבהם יוכלו בני-אדם לפעול באופן נרחב ככל האפשר במסגרתם של שווקים תחרותיים. האידיאולוגיה הניו-ליברלית תופסת את החירות האנושית במונחים של היכולת לפעול ללא הפרעה כיום או כצרכן בשוק". **מנחם מאוטנר, "פתח-דבר: ליברליזם בישראל – האדם הטוב", "האזרח הרע" והשגשוג האישי והחברתי, "עיוני משפט, לו (אוקטובר 2013), עמ' 43**. מבין ההוגים הבולטים המזוהים עם האידיאולוגיה הניו-ליברלית בולטים פרדריק הייק, וילהלם רופקה, מילטון פרידמן וגארי בקר.

[4] הספר לא עוסק בהגדרה המוכרת של הון אנושי ולפיה המדובר בקבוצת המיומנויות שהפרט יכול לרכוש באמצעות השקעה בהשכלתו ובהכשרתו ותכליתו העיקרית הייתה למדוד את שיעורי התשואה שמניבה השקעה כזו. להרחבה ראו ספרו של גרי בקר מ-1964 בנושא הון אנושי ומאמרו של תיאודור שולץ באותו נושא:

Schultz, Theodore W. "Investment in Human Capital." *The American Economic Review* 51, no. 1 (1961): 1-17.

[5] המדובר בקביעה נורמטיבית שבה מחזיק הספר. להרחבה על ההיבטים הנורמטיביים השונים של הגישה הקפיטליסטית ראו:

Marion, Fourcade and Kieran, Healy. (2007). *Annual Review of Sociology* 2007 33:1, 285-311

[6] פר, מישל (2011). "הון אנושי". **מפתח**, 3, עמ' 131.

[7] בהקשר זה מציג פר כמה דוגמאות, כגון חברות המשקיעות הון רב בקניית המניות של עצמן כדי להעלות את ערכן, על חשבון השקעת ההון בייצור או במו"פ; חברות שנהנות מעלייה בערך המניה שלהן למרות שהן רושמות הפסדים במאזנים שלהם. מבחינה זאת, פר מאיר צד נוסף ופחות מוכר בגנאלוגיה של הרעיון הניו־ליברלי, כאשר הוא קושר אותה לחשש של אינטלקטואלים מעתיד הקפיטליזם לנוכח מצבם העגום בראייתם של התאגידים. לשיטתם של הניו־ליבראליים התאגידים נפלו תחת שלטון פקידים טכנוקרטים המעוניינים אך ורק בשימור הסטטוס-קוו. לפיכך, ללא מנהלים הנכונים להסתכן וליזום תפגע יכולתן של התאגידים להמשיך ולהוות מנועי יצירה וחדשנות החיוניים לצורך המשך הצמיחה הכלכלית ורווחת בעלי המניות. מבחינה זאת, הרפורמות הכלכליות המזוהות עם ניו־ליברליזם לא נועדו רק לשנות את מערכת היחסים בין המדינה לבין המגזר הפרטי, אלא את אופי הפעילות התאגידית ואת פעילות העומדים בראשם. כך, במאמץ לשמר את הגדילה המתמשכת ברווחיות התאגידים – מנועי צמיחת הקפיטליזם – הפכו הפיננסים לכלי המרכזי בידם לצורך הגדלת ערך מניותיהם ושביעות רצון המשקיעים שלהם.

[8] גון מיינרד קיינס (2006). **(התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף**. הוצאת מאגנס. קיינס ביקש להציג תאוריה לאופן שבו על הכלכלה הקפיטליסטית לפעול במטרה למנוע את היווצרותם התכופה של משברים כלכליים או חברתיים, למשל, על ידי מעורבות ממשלתית שתוביל להגדלת הביקוש לשירותים ולסחורות.

[9] להרחבה בנושא הגדלת הזמינות של אשראי לפרט על מנת לפצות על צמצום ההוצאה הממשלתית ובמטרה שלא לפגוע בפעילות הכלכלית כתוצאה מכך, ראו:

Crouch, C. (2009). "Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime". *The British Journal of Politics and International Relations*, 11(3), 382–399

[10] גישה זו הפכה להיות מזוהה עם ראשי הממשלה בלייר וקלינטון ובישראל עם ברק. להרחבה ראו:

Giddens, A. (1998) *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.

[11] ראו למשל את סדרת הכתבות שפורסמו ב"דה־מרקר" במהלך השנים האחרונות בנושא הפנסיות של אנשי הקבע:

<https://www.themarker.com/news/macro/.premium-1.8136087;>

<https://www.themarker.com/allnews/1.5751433;>

<https://www.themarker.com/news/macro/1.4296812>

מאמרים ברוח דומה פורסמו כאמור גם בעיתון "כלכליסט":

<https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3752094,00.html;>

<https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3665123,00.html;>

<https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3604546,00.html>

[12] ראו, למשל, את הנאמר בנושא זה באתר צה"ל. נגיש ב:

<https://www.idf.il/%D7%90%D7%AA%D7%A8%D7%99%D7%9D/%D7%90%D7%92%D7%A3-%D7%9B%D7%95%D7%97-%D7%94%D7%90%D7%93%D7%9D/%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%93%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%96%D7%9E%D7%9F-%D7%94%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%AA/>

העיסוק של צה"ל בהון האנושי הינו זיקה למגמות דומות ברחבי העולם המקנות דגש על השכלה ועל למידה מתמשכת לאורך השנים. עם זאת, לא ברור האם מאמצים אלה אינם מוגבלים לניסיון לאפשר למשרתיו לממש את הפוטנציאל שלהם ולפיתוח כישרונותיהם ומערכות היחסים המקצועיות שלהם, אלא גם לסייע להם למצוא בעצמם כל דרך להוכיח את ערכם לרבות בדמות נאמנות, זמינות ונכונות לעבוד תנאים קשים.

[13] הבחנה זו מבוססת על שיחות אישיות של המחבר עם עשרות משרתי קבע במהלך השנים האחרונות.

[14] כמובן שקיימת מורכבות רבה באימוץ גישתו של פר. על הצבא לעסוק בשאלות נורמטיביות ופסיכולוגיות, כגון מה צריך אדם כדי להעריך את עצמו ולייחס לעצמו ערך?